

Imam Māturīdī's Criticism of Deism in The Context of the Necessity of the Hereafter

Hasan Gümüšoğlu^{1,a,*}

¹ Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Yalova/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 18/07/2023

Accepted: 28/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Deism, which is known for denying the belief in prophethood and the hereafter while accepting the existence of a deity who is understood through reason but does not interfere with the universe while, has gained increasing popularity especially in positive scientific circles in Europe with the Enlightenment period. The development of deism in Europe has been significantly influenced by the ideas of philosophers and scientists such as Descartes, Newton, Voltaire, David Hume, and Kant. Although there is no word in Islamic terminology that corresponds with the meaning of deism, terms such as Dahriyya, Barāhima, ilhad and heresy have been used to refer to different types of denial, including deism and atheism. However, it can be said that "Dahriyyah" is closer to atheism in meaning, while "Barāhima" is used in a more specific sense to deny prophethood. The words "ilhad" and heresy are used to express any kind of denial that rejects the principles of Islam. Parallel to deism being a subject of interest in our country and around the world, there has been a significant increase in studies conducted both in favour and against it. In this article, the rational proofs mentioned by Māturīdī regarding the existence of the hereafter, which deism rejects, have been discussed. In particular, the evidence found in the exegesis of relevant verses of the Qur'ān in Kitab al-Ta'wilat have been subject to examination. Māturīdī has emphasized the importance of providing rational proof for those who do not believe in the Qur'ān, stating that they will not accept any evidence derived from it. Māturīdī, who researched the reasons why people deny the afterlife, explained that people's attempt to understand everything by comparing them to their own abilities is an important reason for the denial of the afterlife. According to him, people deny the afterlife because they believe that the power to resurrect the dead is beyond their own abilities and assume that their power is not enough for such an act. If they had contemplated the creation of the heavens and the earth, they would have realised that Allāh's power is different from the power of His creatures. Furthermore, Imam Māturīdī pointed out that it would be absurd and pointless for Allāh, the Creator of the universe, to have created it solely for the purpose of its destruction. He emphasised that there must be a purpose for its creation, and that this purpose indicates the existence of the afterlife, where the actions of the created beings will be accounted for. In addition, Māturīdī, who said "If the world was eternal, it would not be possible to repay the deeds done," emphasised the necessity of distinguishing between virtuous and evil individuals and giving everyone the reward or punishment they deserve. He acknowledged that human beings live in this world as a test, and the true consequences of their actions will be revealed in the hereafter.

Keywords: Kalam, Faith, Māturīdī, Deism, The Hereafter, Prophethood,

Âhiret Hayatının Gerekliği Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Deizm Eleştirisi

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 18/07/2023

Kabul: 28/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Akıl ile anlaşılabilir ve âleme müdahale etmeyen bir ilâhın varlığını kabul edip nübüvvet tarafından ortaya konulan âhiret inancını inkâr etmek manasına gelen deizm, Avrupa'da Aydınlanma dönemiyle birlikte özellikle pozitif bilim çevrelerinde itibar görmeye başlamıştır. Deizm'in Avrupa'da gelişmesinde Descartes, Newton, Voltaire, David Hume ve Kant gibi filozof ve bilim adamlarının düşüncelerinin önemli etkisinin olduğu söylenebilir. İslâmî istılahlar arasında deizm manasıyla karşılık gelecek bir kelime olmamakla birlikte *Dehriyye*, *Berâhime*, *ilhad* ve *zındıklık* gibi kelimeleri, deizm ve ateizmin manalarını ihtiva edecek şekilde farklı inkâr anlayışları için kullanılmıştır. Bununla birlikte "Dehrîyye"nin ateizme daha yakın bir manada, "Berâhime"nin peygamberliği inkâr etme şeklinde daha hususi manada "ilhad" ve "zındıklık" kelimelerinin ise, İslâm'ın esaslarına reddetme manasına gelen her çeşit inkârı ifade için kullanıldığı görülmüştür. Deizmin dünyada ve ülkemizde ilgi konusu olmasına paralel olarak konunun lehinde ve aleyhinde yapılan çalışmalarda gözle görüldür bir artış olmuştur. Bu makalede âhiret hayatının varlığına dair İmam Mâtürîdî'nin zikrettiği akîl deliller ele alınmıştır. Bu konuda özellikle *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*'de yer alan deliller inceleme konusu yapılmıştır. Ayrıca Mâtürîdî'nin belirttiği şekilde nübüvvet ispat edilmekle âhiret hayatının varlığı da ispat edilmiş olacağından onun *Kitâbü't-Tevhîd*'de nübüvvetin gerekliliği konusunda yaptığı geniş açıklamalara da yer verilmiştir. Mâtürîdî, Kur'an'a inanmayanların onda yer alan delilleri de kabul etmeyeceklerine dikkat çekerek onlar için akîl delil getirmenin önemli olduğunu belirtmiştir. İnsanların âhiret hayatını inkâr etme sebeplerini sorgulayan Mâtürîdî, insanların her şeyi kendi güçlerine göre mukayese ederek anlamaya çalışmalarını, âhiret hayatının inkârında önemli bir sebep olarak görür. O, insanların ölüleri diriltmeye kendi güçlerinin yetmeyeceğini sanmalarının, ahiret hayatını inkârda önemli etkisi olduğunu açıklar. Şayet onlar, göklerin ve yerin yaratılışına bakıp düşünseleirdi, Allah Teâlâ'nın kudretinin mahlûkatın gücünden farklı olduğunu bileceklerdi. Ayrıca âlemi yaratan Allah'ın onu sadece yok olmak üzere yaratmış olmasının abes ve faydasız bir iş olacağına dikkat çeken İmam Mâtürîdî, onun bir gayesinin olması gerektiğini belirterek bu durumun yaratılanların yaptıklarının karşılığını göreceği âhiret hayatının varlığına delalet ettiğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî, akıl ve irade gibi üstün sıfatlara sahip olan insanın bir gaye bulunmadan yani başıboş yaratılmasının akıl ve hikmet açısından geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca "Dünya, ebedî olsaydı, işlenen amellerin karşılığını vermek mümkün olmazdı" diyen Mâtürîdî, insanlar tarafından fazilet ve kötülük sahibi kimsenin birbirinden ayırt edilmesi ve herkese işlediğinin karşılığının verilmesi gerekli görülmekle, insanın dünyada imtihan için yaşadığının kabul edildiğini belirtip bunun karşılığın tam manasıyla âhirette görüleceğini açıklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Akaid, Mâtürîdî, Deizm, Ahiret Hayatı, Nübüvvet.

^a hasan.gumusoglu@yalova.edu.tr

 orcid.org/0000-0002-0836-4031

How to Cite: Gümüšođlu, Hasan. "İmam Mâtürîdî's Criticism of Deism in The Context of the Necessity of the Hereafter". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 329-348. <https://doi.org/10.18505/cuid.1329453>

Atıf: Gümüšođlu, Hasan. "Âhiret Hayatının Gerekliđi Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Deizm Eleştirisi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 329-348. <https://doi.org/10.18505/cuid.1329453>

Giriő

Deizm, akıl ile anlaşılan ve âleme müdahale etmeyen bir ilâhın varlığını kabul edip vahyin esas olduğu nübüvvet ve âhîret inancını inkâr etmesi açasından Aristo'ya kadar gitmekle birlikte Aydınlanma devrinden itibaren daha çok rağbet gördüğu söylenebilir.¹ Bu dönemde nübüvvet/vahiy yoluyla gelen bilgiyi gerekli görmeyen pozitivist bilim adamlarının akla ve duyulara dayalı bir inancı savunmaları, deizme olan ilgiyi arttırmıőtır.² Ayrıca gelişen pozitif bilimin verileriyle Hristiyanlığın bazı değerlerinin çeliőmesi, toplumda Hristiyanlığın őahsında dine güveni sarsmıő ve insanların dinden uzaklaőmasına ya da dine ilgisiz kalmalarına yol açmıőtır.³ Bu itibarla özellikle Hristiyan dünyadaki deizmin, akla uygun olmadığı düşünölen ilkeleri Hristiyanlıktan ayıklama doğrultusunda gelişen eleőtirel bir yaklaşım olma özelliğinin ön plana çıktığı söylenebilir.⁴

Avrupa'ya eğitime giden Müslöman gençler tarafından İslam dünyasına transfer edilen söz konusu yaklaşım, insanların İslâm dininden uzaklaőıp deist bir inanca sahip olmalarının başlıca sebepleri arasında görölmüőtür. Söz gelimi Osmanlı'nın son döneminde İbrahim şinâsi, Abdullah Cevdet⁵ ve Celal Nuri gibi bazı aydınlarda görölen dini reddeden anlayıőta deizmin ya da ateizmin derin izlerini görmek mümkündür. Ayrıca Cumhuriyet devrinden itibaren Batı'nın bilim ve sanatını öлкеye transfer etme çerçevesinde takip edilen seköler eğitim ve politikaların deizmin yaygınlık kazanmasında etkili olduğu ifade edilmiştir.⁶

Deizmin toplumda yaygınlık kazanmasına paralel olarak bu konudaki tez, sempozyum⁷ ve makale⁸ gibi akademik çalışmalarda bir artış görölmüő, mesele özellikle deizm eleőtirisini bağlamında inceleme konusu yapılmıştır. Klasik İslâmî kaynaklarda deizm kelimesi esas alınarak bir eleştiri költürü gelişmediğinden ve deist anlayış da nübüvveti inkâr ettiğinden söz konusu incelemeler, daha çok nübüvvet ile iliőkilendirilerek yapılmıştır.⁹ Bu çerçevede İmam Mâtürîdî'nin nübüvveti ispat için ortaya

¹ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafizigi ile Gazzâlî Metafiziginin Karşılaştırılması* (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980), 185; Hüsamettin Erdem, "Deizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/110; Aydın Topaloğlu, "Teizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/333.

² Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1994), 251.

³ Thomas Paine, *The Age Of Reason* (London: y.y. 1796), 10.

⁴ Vezir Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleőtirisini Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, 3/1 (2017), 21.

⁵ Abdullah Cevdet, "Kılıçzâde Hakkı Bey Biraderimize Açık Cevap", *İctihâd* (1 Temmuz 1925), 3640.

⁶ Hasan Gümüőöđlu, *İnanç ve Jön Türk Temelinde Türk Modernizmi* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2019), 110, 194, 269, 279 vd.

⁷ "Uluslararası Din Karőtıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu" Van Yüzöncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Faköltesi 12-14 Mayıs 2017.

⁸ Söz konusu yayınlardan bazıları: Mustafa Bozkurt-Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleőtirisini", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (Güz 2020), 441-469; Hamdi Gündoğar-Muhammet Sait Yürgüç, "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı -Adıyaman Örneği-", *Kilis 7 Aralık İlahiyat Faköltesi Dergisi*, 6/11 (2019/2), ss. 634-670; Murtaza Korlaelçi, "Deizm-Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları", *Felsefe Dünyası Dergisi*, 68 (Kış 2018), 5-23.

⁹ Meryem Kardaş, "Deizm ve Kelam Açasından Tanrı Tasavvurları Bağlamına Nübüvvetin İmkânı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, 9/1 (2022), ss. 551-571; Mikail İpek, "Deizm, Berâhime ve şirk Üçgeninde: Nübüvvet", *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (2022), ss. 35-45.

koyduğu deliller gerek tez¹⁰ gerekse makale¹¹ Şeklinde akademik çalışmaların konusu olmuştur. Bu itibarla deizmin her geçen gün insanları daha fazla meşgul ettiği ağımızda Mtrd'nin hiret hayatının gerekliliği konusunda yaptığı açıklamaların ve getirdiği delillerin meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Biz bu makalemizde bildiğimiz kadarıyla akademik çalışmalara konu edilmeyen Mtrd'nin hiret hayatının varlığına dair zikrettiği akl delilleri özellikle *Te'vlt Ehli's-sünne*'deki açıklamaları esas alarak ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca İmam Mtrd'nin belirttiği Şekilde nübüvvet ispat edilmekle hiret hayatının varlığı da ispat edilmiş olacağından onun *Kitb't-Tevhd*'de nübüvvetin gerekliliği konusunda yaptığı geniş açıklamalara temel alarak konuyu detaylı bir Şekilde incelemeye çalıştık.

1. Deizmin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış

Latince Tanrı demek olan "deus" kelimesinden gelen "deizm", Tanrı'nın varlığını kabul etmek manasında kullanılır. Deizm, leme müdahale etmeyen ve akıl ile anlaşılabilen bir ilhın varlığını kabul etmesi sebebiyle vahiy yoluyla bildirilen ulhiyet inancını, nübüvvet ve hiret hayatını reddeder. Aristo'nun lemin var oluşunu izah ederken Tanrı'yı bir yaratıcı ve leme müdahale edici olarak değil de sadece "ilk muharrik" olarak görmesinden hareketle deizmin Aristo'ya kadar gittiği söylenebilirse de Aydınlanma devriyle birlikte deizme olan ilgi artmaya başlamıştır.¹² Bununla birlikte temelde akla, deney ve gözleme dayanan pozitif bilgiyi esas alması sebebiyle deizmin gerçek manada bir itikad ve inanç veya iman olduğu söylemek mümkün değildir. Özellikle Aydınlanma devriyle birlikte gelişen deizmin Hristiyanlık içinde bir tartışma ve ayrışma olduğu görülse de deistlerin çoğunun kafası karışık olup kimin deist olduğunu belirlemek oldukça zordur.¹³

Aydınlanma devrinin filozoflarının birçoğu, vahiy bir tarafa bırakarak kendi duyu ve akıllarına dayanan bilgiyle bir din kurmaya çalışmışlar ve bu dinin adına da "tabi din" veya "deizm" demişlerdir. Deizme göre yarattığı evrenin işlerine karışmayan bir tanrı vardır. Söz gelimi Descartes (1596/1650), Tanrı'nın anlaşılması için vahye ihtiyaç olmadığını ve bu konuda aklın yeterli olduğunu söylemiştir. Aynı Şekilde İngiliz matematikçi Isaac Newton (1643/1727), "Hz. İsa'nın kesinlikle Tanrı olmadığını" belirtip teslisin Hristiyanlığa putperestlikten geçtiğini söylemiş ve teslise dair gösterilen delillerin uydurma olduğunu ifade etmiştir. İlah bir makinist olmadan bir sistemin var olmasını mümkün görmeyen Newton, kurduğu sistemin merkezine Tanrı'yı yerleştirmekle birlikte ona sadece mekanik bir rol vermiştir.¹⁴

¹⁰ Mustafa Can, *Maturidi'ye Kadar Nübüvvet Karşı ıkanlar ve Maturidi'de Nübüvvet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997); Kalmahan Erjan, *İmam-ı Maturidi'de Peygamberlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003); Abdurrahim Tabak, *İmam-ı Maturidi'de Nübüvvet Anlayışı*, (Adana: ukurova Üniversitesi Sosyal Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹¹ İbrahim Aslan, "İmm Maturidi'nin Deist Eleştirilerine Karşı Nübüvvet Savunusu", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADEM)*, 12/2 (2014), 33-54; Osman Oral, "Nübüvvet Bağlamında Mtrd'nin Deizm Eleştirisi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/43 (Aralık 2019), 200-222.

¹² Bolay, *Aristo Metafiziiği ile Gazzl Metafiziiğinin Karşılaştırılması*, 185.

¹³ Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm Eleştirisi", *Din Karşıtı ağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 217.

¹⁴ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, ev. Oktay zel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (Ankara: Ayraç Yayınları: 2008), 455-9.

Kilise ve papazları şiddetle tenkit eden Fransız tarihçi ve filozof Voltaire'in (1694-1778) *Dictionnaire philosophique* isimli eserinin özellikle "Religion (din)" ve Miracles (Mucizeler) maddeleri, Hıristiyanlığın esaslarına karşı tartışmalar ve eleştirilerle doludur.¹⁵ Aynı dönemde İngiltere'de yaşayan David Hume (1711-1776) gibi daha birçok bilim adamı ve filozofun "İncil'i vahyin bir eseri olarak görmedikleri bilinmektedir."¹⁶ Thomas Paine (1737-1839) *The Age Of Reason* isimli kitabında Batı'da kiliseye karşı oluşan nefretin, insanların deist olmalarındaki etkisi hakkında şöyle der:

"Ben sadece bir Tanrı'ya inanıyorum, o kadar. Ayrıca öteki dünyadaki mutluluğu da ümit ediyorum. Ben insanın eşitliğine inanıyorum. İnanıyorum ki dinî vazifeler, adalet, sevgi ve merhamet, dostları mutlu etmek için çabalamaktan ibarettir. ... Ben kilise tarafından talim ve telkin edilmekte olan esaslara inanmıyorum. Benim kendi zihinim, kendi kilisemdir. İster Yahudi, Hıristiyan veya Türk, hangi kilise olursa olsun bütün millî kiliseler, beni ve başkalarını korkutmak ve insanlığı köleleştirmek, güç ve menfaati tekeline tutmak için icat olunmuştur."¹⁷

Thomas Paine'nin açıkladığı gibi deizmin insanın ihtiyacı için akli yeterli görüp vahye dayalı bilgiyi reddetmesinde veya onu lüzumlu görmemesinde Batılı toplumların din anlayışının önemli payının bulunduğunu söylemek gerekir. Zira Deistlerin dine ve peygambere dolayısıyla vahye ve ilahî kitaba yönelttikleri eleştirilerin tamamına yakını tahrif olunmuş Kitâb-ı Mukaddes'e, daha çok da Katolik mezhebinin esaslarına yöneliktir. Bütün ilahî kitaplar hakkında genel ve ön yargılı bir yaklaşım sergileyen Thomas, Kur'ân-ı Kerîm hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı halde Kitâb-ı Mukaddes'e yönelik eleştirilerin Kur'ân-ı Kerîm için de geçerli olduğunu ifade eder. Thomas, Kur'ân-ı Kerîm'le alakalı olarak; "Kur'ân'ın cennette yazılıp bir melek aracılığıyla Muhammed'e gönderildiği bana söylendiğinde, bunun da söylentiye dayalı kanıt olduğu ve önceki gibi (Yahudi ve Hıristiyanların Kutsal Kitapları) ikinci el otoriteye dayalı olduğunu ileri sürebilirim. Bu meleği şahsen ben görmedim ve buna inanmama hakkım var"¹⁸ demiştir.

Bir şeyi görmediğinden dolayı inanmama hakkının olduğunu söyleyerek bilgi ile inanç arasındaki farkı göz ardı eden Thomas'ın tarihte meydana gelen olayları görmediği halde nasıl inandığını açıklaması gerekirdi. Halbuki yalan söylemesi imkân dâhilinde olmayan kişilerce verilen haberlerin herkes tarafından doğru kabul edildiği bilinen bir gerçektir. Kur'ân-ı Kerîm, yalan söylemeleri aklen mümkün olmayan (tevâtür yoluyla) insanlar tarafından sonraki nesillere ulaştırılmış, ayrıca hem yazılıp hem de binlerce hafız tarafından ezberlenerek aslı muhafaza edilmiştir. Önceki ilahî kitapların insanlar tarafından kısa zamanda tahrif edilmesine karşılık Kur'ân-ı Kerîm'in aslı muhafaza edilerek sonraki nesillere aktarılması onun orijinalliği hakkında bir şüpheye imkân bırakmamaktadır. Bu itibarla deistlerin dine yönelttiği diğer eleştiriler de İslâm açısından geçersiz olduğundan İslâm'ı iyi bilen bir Müslüman için deizmin tehdit oluşturması söz konusu olmamakla birlikte İslâm'ı yanlış veya yetersiz bilen Müslüman için deizmin tehdit olma niteliği taşıdığı söylenebilir.¹⁹

¹⁵ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1995), 2/220-9, 316-7.

¹⁶ Dorinda Outram, *Aydınlanma*, çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitapevi, 2007), 149.

¹⁷ Paine, *The Age Of Reason*, 10.

¹⁸ Thomas Paine, *Akl Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 6.

¹⁹ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm Eleştirisi", 234.

Nübüvveti inkâr konusunda fikir birliğinde bulunan deistler, âhiret hayatının varlığı veya yokluğu ya da keyfiyeti konusunda farklı görüşlere sahip olmakla birlikte onların genel manada agnostik veya tenasüh/reenkarnasyon benzeri bir anlayışa sahip oldukları görülür. Thomas, bu konudaki inancını şu ifadelerle açıklar:

“Gelecekteki varlığıma dair hiçbir düşünceyle kendimi bir sıkıntıya sokmam. Bana bu varlığı verenin, bu vücut içinde ya da istediği başka bir biçimde bunu devam ettireceğine dair gayet olumlu kanaatlerim ve inancım var; bu varlığımdan önce de başka bir varlık olarak evrende yer aldığıma da inancım tam olduğundan, gelecekte de varlığımın sürmesi ihtimali çok yüksektir”²⁰

İlk cümlesinde deist inanç doğrultusunda Allah’ın âleme müdahalesini reddettiği görülen Thomas, insanın bu dünyada imtihan için bulunduğu inanarak sıkıntı içerisinde yaşamak istemez ve âhiret hayatının dünyada Allah’ın dinine uyup/uymamaya göre tezahür edeceğine inanmaz. Bununla birlikte tamamen yok olup gitmeyi de istemeyen Thomas, Allah’ın bir müdahalesi olmadan varlığının kendiliğinden ve farklı şekillerde devam edeceğine inandığını söyler. Öldükten sonraki hayata dair böyle bir inançla kendi ilkeleriyle çeliştiği görülen Thomas ve diğer deistlerin âhiret hayatı hakkındaki görüşlerine nasıl ulaştıklarını açıklamaları gerekirdi.²¹

Thomas, varlığını sürdüreceğ şeyin (ruh veya başka bir şey) ne olduğu veya önceki varlık ile sonraki varlığın nasıl kendisi olduğu ya da varlıklar arasındaki ilişkinin nasıl olduğuna dair açıklama getirmeyip sadece bir inançtan söz etmesi sebebiyle kendisiyle çelişkiye düşmüştür. Zira akıl ve pozitif bilimleri temel alma iddiasında olan deistlerin ahiret, yani sonraki hayat konusunda yaptıkları açıklamalar, kendi ilkeleri itibarıyla bilimsel değildir. Âhiret hayatı, akıl ve pozitif bilimin alanının dışında olup bu konuda akıl ve pozitif bilim adına söylenenlerin bilimsel olduğu değil, ancak inanç olduğu ifade edilebilirse de doğruluğu mucize ile teyit edilmiş peygambere nispetle deistlerin âhiret hayatı hakkındaki kanaatleri ancak batıl bir inanç olabilir. Zira deistlerin daha akıllı veya daha doğru olduklarına dair bilimsel bir veriden bahsedilemeyeceği gibi düşünce tarihinde görüldüğü üzere her filozof kendini daha akıllı ve söylediklerini daha doğru kabul etmiştir. Âhiret hayatı gibi akıl ve pozitif bilimin dışında kalan konular hakkında akıl ve pozitif bilimin verileriyle kesin bir doğrunun tespit edilmesi mümkün olmadığından bunların üstünde yani beşerî bilginin dışında ilâhî bir yolla bunlar hakkında doğru bilgi elde edilebilir ki o da peygamberin getirdiği bilgidir.

2. Deizmin İslâm Dünyasındaki Etkileri

Deizm, bir peygamberin getirdiği esaslar çerçevesinde açıklanan ulûhiyyet inancını kabul eden teizmden ayrıldığı²² gibi Allah’ın varlığını kabul etmeyen²³ ve felsefî temeli, ontolojik materyalizm olan ateizmden de ayrıdır.²³ Ateizmin farklı çeşitleri olmakla birlikte bilimsel bir ateizmden söz

²⁰ Paine, *Akıl Çağı*, 63.

²¹ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm Eleştirisi”, 230.

²² Topaloğlu, “Teizm”, *DİA*, 40/333.

²³ S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken,1981), 40.

etmek mümkün değildir.²⁴ Zira bilimin bilgi elde etme yolu deney ve gözlem ile sınırlı olduğundan pozitif bilim, “Tanrı” konusunda değerlendirme yapma yetkisine sahip değildir.

İslâmî literatürde tam manasıyla deizme karşılık gelen özel bir kelime bulunmamakla birlikte daha çok ateizm manasında kullanılan “Dehriyye”, “ilhad” ve “zındıklık” gibi terimlerin deizmi de içine alacak şekilde kullanıldığı söylenebilir. Ancak âlemde zulmet ve nur olmak üzere iki ezeli varlığı kabul eden kimselere zındık denildiği gibi, bidat sahibi ve ilhada giden kimselere, hatta Ehl-i sünnet’e muhalif olana da bazen zındık denildiğinden²⁵ bu kelimelerin her zaman ateizm manasında kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Dehriyye, genel manada zamanın ezeli olduğunu ileri sürerek bütün hâdiseleri zamana isnat edip Allah’ı inkâr etmek manasında kullanılmıştır.²⁶ Bununla birlikte İmâm Mâtürîdî, Dehriyye’den Allah’ın varlığını kabul edenlerin olduğuna işaret ettiği gibi âlemin başlangıcının olmadığını söyleyen Tabiatçıları, yıldızların ebediliğini kabul eden müneccimleri, aslının heyula olduğunu söyleyerek âlemin kadîm olduğuna inananları da Dehriyye’den saymıştır.²⁷ Mâtürîdî’nin âlemin ezeli olduğunun kabul ederek ahiret hayatını ve nübüvveti reddeden kimseleri Dehriyye’den görmesinden hareketle onun Dehriyye tabirini deizmi içine alacak şekilde kullandığı söylenebilir.

Kur’ân-ı Kerim’de mealen; “Bazı kimseler “Bu (hayat) dünya hayatından başka bir şey değildir, ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi yok eden şey dehrden (sürekli zaman) başka bir şey değildir” dediler. Halbuki onların buna dair hiçbir ilmi yok. Onlar sadece öyle zannediyorlar”²⁸ buyrulmaktadır. Müşrikler bu ifadeleriyle zamanın geçmesiyle insanların öldüğünü söyleyip ölümün “fâil bir ilâh” tarafından yapıldığını reddederek nübüvveti ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini açıklamışlardır.²⁹ Aslında Kur’ân-ı Kerîm’de beyan edildiği şekilde müşriklerin gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğunu kabul edip ilahlarına yaklaşmak için putlara tapmaları³⁰ ve peygamberlik ile âhiret hayatını inkâr etmeleri esas alınarak onların ateizme değil de deizme daha yakın olduğu söylenebilir. İmâm Mâtürîdî, kâinatta vuku bulan olaylara ibretle bakmanın, âhiret hayatına, Allah Teâlâ’nın birliğine ve netice olarak peygamberliğin hak olduğuna inanmaya götüreceğine dikkat çekerek inkârın üç ana konuda odaklandığına işaret eder. Ayrıca söz konusu anlayışa sahip insanların bu konuda aklını ne kadar kullandıkları ya da tefekkür ettikleri önemli bir konudur. Zira İmâm Mâtürîdî’nin ifade ettiği şekilde göğün bir direk olmadan yaratılıp yükseltilmesine, devenin yaradılışına, dağların dikilmesine ve yerin serilmesine ibretle bakmak, ölümden sonra dirilmeye (âhiret hayatına) ve Allah Teâlâ’nın birliğine inanmaya ve netice olarak peygamberliğin hak olduğunu ispata götürmesi mümkündür.³¹

Önceden ifade edildiği şekilde Aydınlanma döneminde materyalist ve pozitivist düşünce çerçevesinde akıl ön plana çıkarılarak din hayattan tecrit edilmek istenmiş veya Allah’ın akıl ile

²⁴ Étienne Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, çev. Veysel Uysal (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: 1994), 37.

²⁵ Abdurrahman Bedevî, *Min târihi’l-ilhâd fi’l-İslâm* (Kahire: Sina li’n-Neşr, 1993), 37.

²⁶ Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâti’l-fünûn* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, ts.), 1/480.

²⁷ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (İskenderiye: y.y. ts.), 86, 141-152.

²⁸ Câsiye, 45/24.

²⁹ Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*. 32 Cilt. (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 27/269-270.

³⁰ Zümer /3

³¹ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, nşr. Fatıma Yusuf el-Hıyamî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 5/445, 5/445.

kavranabileceği iddia edilerek dünyevî esaslar, dinî esasların yerine ikame edilmeye çalıőılmıőtır. Batıda gelişen ve din hakkında menfi düşünceye sahip akımların Osmanlı'daki tezahürü daha çok ulûm ve fûnûn (bilim ve sanat) veya medeniyetçilik adı altında olmuştur. Bu yaklaşım doğrultusunda akıl ile kavranabilen ilah inancı dışında dinî esaslar inkâr edilip aklî ve dünyevî değerler onların yerine ikame edilmeye çalıőılmıőtır. Bu düşüncenin Osmanlı'daki ilk temsilcisi pozitivizmin bilim ve sanat çevrelerinde etkin olduğu zamanlarda Fransa'da yaşayan İbrahim Şinâsi olup onda pozitivizmi evrensel bir din haline getirmeye çalışan Auguste Comte'un etkileri açık bir şekilde görülür.³² Şinâsi'nin Paris'ten ateist olarak döndüğünü söyleyenler olsa da ifadelerine bakıldığında onun deizme daha yakın olduğu görülür. Söz gelimi Voltaire'de olduğu gibi Şinâsi de hiçbir dinî esasa yer vermeden ibadeti sadece Allah'ı düşünmek olarak açıklar.³³ Ayrıca Şinâsi, akıl, medeniyet, kanun³⁴ gibi istilahları ön plana çıkararak dünyevî değerleri esas almıő, dini ise sadece Allah'ın akıl yoluyla bilinmesinden ibaret görerek³⁵ dinin dünyevî ve sosyal hayata yönelik esaslarını görmezlikten gelmiőtir. Şinâsi; "Kitapsız görülür sun-ı sân'-i ezelî/Tutar hayatını Őâhid vücûd-ı Hakk'a darîr"³⁶ diyerek "ilâhî bir kitaba ihtiyaç duymadan (nübüvvet ve vahiyden müstağni olarak) Allah'ı akıl ile bilmeyi yeterli bulmuőtur.

Şinâsi'nin sahip olduğu inancın etkileri Tefvik Fikret'te bariz bir şekilde görülür. "Halûk'un Âmentüsü" isimli Şiirinde, "Bir kudret-i külliye var ulvî ve münezzeh/Kudsî ve muallâ, ona vicdanımla inandım"³⁷ diyen Fikret'in, kudret-i küllî ile neyi kastettiği belli değildir. Onun bu ifadeleriyle İslâm'da beyan edilen Allah'ın varlığına ve sıfatlarına değil de küllî, yüce ve mukaddes bir gücün varlığına yani deizme inandığı söylenebilir. Zira o, Őiirlerinde İslâm'ın iman esasları yerine modernist düşüncenin temel kavramları olan; terakki, akıl, fen, hak ve hürriyet gibi kavramları yerleőtirerek³⁸ âdeti deizmin sözcülüğünü yapar. Bununla birlikte Fikret'in Őiirleri incelendiğinde onun inançlarında bir istikrarın bulunmadığı görülür.

Fikret'e benzer şekilde Celal Nuri'nin de Tanrı'ya inanmadığı veya süslü ve karıőık ifadelerin arkasına sığınarak Allah'ı inkâr ettiği anlaőtılmaktadır. Ancak Tanrı'nın bilinemeyeceğini açıkça ifade etmesini³⁹ dikkate aldığımızda onun, agnostik (metafizik'in bilinmezliği) olması muhtemel ise de onda deist inancın daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰ Celal Nuri, Allah Teâlâ'nın sıfatlarını kabul etmeyerek bu konuda İslâm dünyasında daha önce ortaya çıkan fırkaların yolundan gittiği gibi, İslâm'ın akâid kitaplarında açıklanan ulûhiyyet itikadını kabul etmez ve "Ben böyle bir Allah'a inanmam" der. Celal Nuri, vasıfları ve sıfatları bilinmeyen ve sadece bir telakki şeklinde Vâcibül-vücûd'dan bahsederek bundan sonrasının fenne bırakılmasının bir vazife

³² Secaattin Tural, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 42.

³³ İbrahim Şinâsi, *Divân-ı Şinâsi* (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1303), 4-8; a.mlf. *Müntehabât-ı Eş'ar*, (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1289), 11.

³⁴ İbrahim Şinâsi, *Müntehabât-ı Eş'ar*, 9, 12, 13.

³⁵ Şinâsi, *Müntehabât-ı Eş'ar*, 11

³⁶ Şinâsi, *Müntehabât-ı Eş'ar*, 11.

³⁷ Tefvik Fikret, *Hâluk'un Defteri* (İstanbul: Tanin Matbaası, 1327), 28.

³⁸ Tefvik Fikret, *Hâluk'un Defteri*, 28-30.

³⁹ Celal Nuri, *Târih-i İstikbal* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331), 115.

⁴⁰ Gümüőođlu, *Türk Modernizmi*, 196.

olduğunu belirtir ve fennin dışında bir hakikat kabul etmez.⁴¹ Celal Nuri, İslâm toplumunda, İslâm akâidinin esaslarından olan kâdir-i mutlak ve her şeyin hâkimi olan Allah'ı inkâr eden ender şahıslardan biri olarak öne çıkmasıyla dikkat çeker.

Yukarıda görüşlerine dikkat çektiğimiz Osmanlı'nın son, cumhuriyet devrinin de ilk aydınları kabul edilen kimselerin deizm veya ateizm ya da dinden uzak yaklaşımlara sahip olmasında daha çok Batı'nın bilim ve sanatı etrafında gelişen seküler hayata duyulan özlemin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çağımızda bazı insanların İslâm hakkındaki bilgilerinin yetersiz veya yanlış olması sebebiyle, Batı'da din adı altında Hıristiyanlığa yöneltilen, ancak İslâm ile alakası bulunmayan eleştirilerden fazlaca etkilenerek din ile aralarına mesafe koyduklarını belirtmek gerekir. Özellikle teknolojik aletlerin insanları esir almasıyla seküler hayat, insanları ulvî ve manevi değerlerden yoksun bırakıp dinin alanını iyice daraltmış ve ibadete yer bırakmamıştır. Ayrıca kişinin dinen mükellef olduğu hususları yerine getirmeyip nefsinin istediği gibi yaşama ve başıboş hareket etme gibi düşüncelerin yanlışlığını ortaya koyacak yeterli dinî bir eğitimin alınmaması, ülkemizde deizmin yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Sekülerleşmenin ve deizmin çok farklı şekilleri ve tezahürleri⁴² olmakla birlikte genel eğitimin verildiği okullardaki öğrencilerin yanı sıra imam-hatip veya ilahiyat öğrenciler arasında da zaman zaman deizm veya ateizm anlayışının ortaya çıkması, deizm rüzgârının toplumda ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca Müslüman toplumlarda bir taraftan İslâm'a dayalı manevî ve ruhî değerlerden uzaklaşma yaşanırken diğer taraftan İslam dışı ruhsal (spiritüel) arayışların artması⁴³, nübüvvet esasına dayalı din anlayışındaki zafiyetin deizm dışındaki farklı spiritüel arayışlara da kapı araladığı söylenebilir.

3. İmam Mâtürîdî'nin Deizme Eleştirisi Temelinde Âhiret Hayatının ve Nübüvvetin Gerekliliği Konusunda Ortaya Koyduğu Deliller

İmam Mâtürîdî, duyuların anlama yeteneğinin dışında kalan ve gayb olarak ifade edilen alana dair bilgileri duyularla elde edilen bilgiye dayanarak ya da duyularla anlayamamaktan dolayı inkâr etmenin geçersiz olduğunu belirtir.⁴⁴ Mâtürîdî'nin dikkat çektiği şekilde iman; pozitif bilimlerin dışında kalan gerçeklere yani gaybî meselelerde olur. Zira iman, bir şeyin gerçek ve doğru olduğunu tasdik etmek yani onaylamak, küfür ise tekzip yani yalanlamak olup gerek tasdik, gerekse tekzip (yalanlama) verilen haberden olur. Haber de müşâhede edilmeyen yani duyu ile algılanmayan hususları ifade eder.⁴⁵

Kur'an-ı Kerîm'in ilk âyetlerinde⁴⁶ beyan edildiği şekilde gaybî olanları tasdik etmek, geçerli bir imanın en önemli esasıdır. Gaybî konular, ölümden sonra dirilişi, âhiret hayatını, cennet ve cehenneme dair bilgileri ve önceki asırlardan verilen haberler gibi hususları ihtiva eder. İmam

⁴¹ Celal Nuri, *Târih-i İstikbal*, 120.

⁴² Volkan Erit, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 234.

⁴³ Cengiz Kurtuluş, Önder Küçükural, Hande Gür, *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 33-76.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 146.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/14.

⁴⁶ el-Bakara 2/3.

Mâtürîdî, gayptan haber vermenin peygamberliğin alâmetleri ve mucizelerin en büyüğü olduğunu belirtip bu nevi bilgilere beşerî imkânlarla ulaşmanın mümkün olmadığını açıklar.⁴⁷ Gaybî bilginin Allah'tan insana ulaştırılması noktasında nübüvvet önemli olduğundan peygamberi tasdik, imanın asli rüknünü oluşturur. Mâtürîdî, nübüvvetin sabit olması durumunda âhiret başta olmak üzere peygamberin gayptan verdiği bilgilerin doğru olduğunun kabul edilmiş olacağına işaret ederek ahiret hayatının varlığının peygamberlerin verdiği haberle sabit olduğuna, zira bu nevi bilgilere beşerî imkânlarla ulaşmanın mümkün olmadığını ifade eder.⁴⁸

İmam Mâtürîdî, “nübüvvetin ispatı durumunda peygamberi gönderen Allah'ın varlığının da ispat edilmiş olacağını”⁴⁹ söyleyerek ateizmden ziyade deizmin geçersizliğinin ortaya konulmasını önemli görür. Nübüvvet ispat edildiği takdirde Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve kadere iman başta olmak üzere dinen inanılması zorunlu bütün esaslar ispat edilmiş olacaktır. Ayrıca nübüvvet yoluyla elde edilen bilgi olmadan Allah ve âhiret hakkında doğru ve yeterli bilgi elde edilemeyeceğinden sonuç itibarıyla deizmin ateizmden fazla bir farkının olmadığını hatırlatmak gerekir.

Mâtürîdî'nin nübüvvet ve âhiret hayatının varlığını ispat için getirdiği delil ve açıklamalar sonraki âlimlere ilham kaynağı olmuş, bazı âlimler hülâsa olarak, bazıları ise söz konusu açıklamaları esas alarak daha geniş açıklamalar yapmışlardır. Bu sebeple biz yeri geldiğinde Mâtürîdî'yi imam kabul edip görüşlerine büyük önem veren Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ve Ebu'l-Mu'în en-Nesefî'nin (öl. 508/1115) açıklamalarını da zikredeceğiz. Pezdevî, Mâtürîdî'den; “Ebû Mansur el-Mâtürîdî es-Semerkandî Ehl-i Sünnet ve Cemâat'in reislerinden olup kendisinden birçok kerametler anlatılmıştır” diye bahsederek onun önemine dikkat çeker. Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli eserlerinden insanların istifadelerinin büyük olduğunu belirten Pezdevî, *Kitâbü't-Tevhîd*'de bazı meseleler kapalı olmasaydı yeni bir eser yazmayıp onunla iktifa edeceğini belirterek onun kelâm ilmindeki önemine işaret etmiştir.⁵⁰

Ebu'l-Mu'în en-Nesefî ise “İmâm” (büyük âlim) ve Şeyhimiz (hocamız) dediği Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü'l-Makâlât*'ından geniş nakiller yapmakla birlikte özellikle tefsir alanında *Kitâbü't-Te'vîlât* gibi bir eserin yazılmadığını ifade ederek onun âlimler yanında büyük itibar gördüğüne işaret eder.⁵¹ Nesefî ayrıca, Ebû Bekir el-Kelabâzî (380/990) başta olmak üzere Semerkant bölgesindeki sûfiyyenin çoğunun Mâtürîdî'nin mezhebinden (görüşünden) olduđunu⁵² belirterek onun ilmî dirayetine dikkat çekmiştir.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/64, 333.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/64, 333.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 176,

⁵⁰ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. H.P. Lins (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963), 3, 256.

⁵¹ Ebü'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, nşr. Claude Salâme (Dımaşk: y.y. 1993), 1/359.

⁵² Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 1/360.

3.1. Mâtürîdî'nin Âhiret Hayatını İspat İçin Getirdiği Deliller

Kelime olarak göndermek ve ölülerin diriltilmesi manasına gelen ba's, kıyametten sonra mahşerle birlikte başlayan ebedî hayat için Allah Teâlâ'nın ölüleri diriltmesi manasında kullanılır.⁵³ İslâm'a ait bir ıstılah olarak ba's, Allah Teâlâ'nın, ölüleri, aslî cüzlerini bir araya getirmek ve kendilerine ruhlarını iade etmek yoluyla kabirlerinden çıkarıp yeniden hayat vermesi şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁴

İslâm âlimleri, dirilişin tahakkuku konusunda ittifak ettiği⁵⁵ gibi Ehl-i kitap da öldükten sonra dirilişin hak olduğunu kabul etmiştir. Kâfir ve müşriklerin çoğu ise öldükten sonra dirilmeyi kabul etmemişlerdir.⁵⁶ İmam Mâtürîdî; "Dediler ki: "Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder"⁵⁷ mealindeki ayette yer alan ifadenin dirilmeyi ve öldükten sonraki hayatı inkâr eden Dehrîler ve Arap müşrikleri tarafından söylenmesinin mümkün olduğunu belirtir.⁵⁸ Kur'an-ı Kerîm'de; "İnsan, kendi yaratılışını unutup misal getirerek, 'Çürümüş olduğu halde kemikleri kim diriltecek' dedi"⁵⁹ mealindeki âyet ile müşriklerin söz konusu ifadeyi bilgisizce söylediği beyan edilerek insanı ilk olarak yaratan Allah'ın onu tekrar yaratmaya kadir olduğunu bildirilmiştir.⁶⁰

Evreni ve insanı yarattığı halde ona karışmayan bir tanrı inancının kendi içinde tutarlı bir anlayış olduğunu söylemek kolay değildir. Böyle bir inanç, âlemin bir maksada ve hikmete mebni yaratılmadığı manasına gelir ki âlemi yaratacak kudret, irade ve ilim gibi kemâl sıfatlarını haiz Allah'tan boş, abes ve faydasız bir fiilin meydana gelmesi düşünülemez. İmam Mâtürîdî'ye göre bu durumun özellikle Allah'ın âlemi yarattığına inanıp âhiret hayatına inanmayan kişiler tarafından aklî bir açıklamasının yapılması zordur. O, bu noktaya işaret ederek şöyle der:

"Aklen belli bir gaye ve netice olmadan sadece yok etmek ya da öldürmek için bir şeyi yaratmak boş ve faydasızdır. Zira sadece yıkmak için bina yapan herkes abesle işğal edicidir. Aynı şekilde belli bir gaye ve hedefi olmadan çalışan herkesin gayreti boş ve yaptığı iş ciddiyetten uzaktır. Allah'ın fiiline abes nitelemesi nasıl yapabilirsiniz? Zira Allah, mahlukâtın yaptıklarının ceza veya mükâfat olarak karşılığını alacağı bir hayat yaratmaz ise onları yaratması abes, hikmetten ve ciddiyetten uzak olur."⁶¹

Mâtürîdî, insanların âhiret hayatını inkâr etme sebeplerinin başında insanların her şeyi kendi güçlerine göre mukayese etmelerinin geldiğini belirterek şöyle der:

"Onların öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmelerinin sebebi, her şeyi kendi güçlerine göre değerlendirmeleridir. Zira onlar ölüleri diriltmenin kendi güçlerinin üstünde olduğunu bildiklerinden Allah'ın kuvvetinin buna yetmeyeceğini sanıyorlar. Şayet onlar göklerin ve yerin yaratılışına bakıp düşünselerdi, Allah Teâlâ'nın kudretinin mahlûkatın gücünden farklı olduğunu

⁵³ İsfahânî, Râğıb, *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî (Beirut: Dâru'ş-Şâmiyye, 3. Basım 2009), 132.

⁵⁴ Sırrî-ı Giridî, *Şerh-i Akâid Tercemesi*, (Rusçuk: Tuna Vilâyet-i Celîlesi Matbaası, 1292), 2/223.

⁵⁵ İmâm-ı Âzam, *el-Vasiyye*, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,1992), 90; Ebü'l-Hasen Nüreddîn Alî b. Sultân el-Kârî el-Herevî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye,1984), 152.

⁵⁶ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 156.

⁵⁷ el-Câsiye, 45/24.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/109.

⁵⁹ Yâsîn, 36/78.

⁶⁰ Yâsîn, 36/78, el-Câsiye, 45/24.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/29.

bileceklerdi. Şöyle ki gökler havada hiçbir direk olmadan yükseltip sabit kılınmış, bulunduğu yerden ne aşağı düşmekte ne de yukarı çıkmaktadır. Halbuki bir kimse tek bir tüyü havada düşmeden veya yükselmeden tutmak istese buna gücü yetmez. İşte bu durum, Allah'ın kudretinin zatının gereği olup ve sonradan elde edilmediğine işarettir. Aynı şekilde dağların sağlamlığı ve yüksekliğine, suların kayaların içinden fıskırıp dağların tepesinden ve ağaçların arasından nehir halinde akmasına bakıp anlamaya çalışsalar, bunu yaratanın ilmini ve kudretini tam manasıyla kavramaktan aciz olduklarını görürler. Dolayısıyla O'nun dilediğini yapma kudretine sahip bulunduğunu ve insanları öldükten sonra diriltip âhiret âleminde yaşatmaya kâdir olduğunu bilirler.”⁶²

Âlemi yaratan Allah'ın, sadece onu yok olmak üzere yaratmış olmasının abes ve faydasız bir şey olacağına dikkat çeken İmam Mâtürîdî, onun bir gayesinin olması gerektiğini belirterek bu durumun yaratılanların yaptıklarının karşılığını göreceği âhiret hayatının varlığına delalet ettiğini açıklar.⁶³ Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesini öldükten sonra dirilmeye ve âhiret hayatına delil gösteren Mâtürîdî, gündüzün olmasıyla hiçbir iz kalmayacak şekilde gecenin yok olmasına (ortadan kalkmasına), gecenin olmasıyla da gündüzden hiçbir eser kalmayarak yok olmasına dikkat çeker. Bu sebeple o, gündüzü yok edip geceyi önceki gibi tekrar noksansız olarak yaratan ve aynı şekilde geceyi yok edip gündüzü yaratan Allah'ın geride hiçbir eseri kalmamış gibi olan insanı tekrar yaratmaya kâdir olduğunu belirtir.⁶⁴

İnsanların dünyada yaptıklarının karşılığını almak üzere öldükten sonra dirilmenin peygamberlerin verdiği haberlerin yanı sıra hikmet ve akıl gereği de zorunlu olduğunu ifade eden Mâtürîdî, âhiret hayatının akıl ve hikmet gereği var olduğunu şu şekilde açıklar:

“Bu dünyanın sadece yok olmak üzere yaratılmış olması hikmet dışıdır. Çünkü bir gayesi olmayan her amel abes yani faydasızdır. “Sizi boş yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi zannediyorsunuz” mealindeki âyet ile Allah Teâlâ; eğer Allah'a dönüş olmaz ise yaratılanların var edilmesinin abes olduğunu beyan etmektedir. Hikmete gelince Allah'ın veli (dost) kullarına yapılan zulüm sebebiyle zalimlerden intikam alması, ihsan edenlere ihsanda bulunması gereklidir. Öldükten sonra diriliş ve âhiret hayatı olmasaydı tâate ve güzel olana teşvik etmenin ve zalimlerden intikam almakla tehdit etmenin bir faydası olmazdı. Allah, dünya hayatında dostları ile düşmanlarını cem etmiş olup bunları birbirinden ayırmak gerekir. Hikmet âhiret hayatında bunların birbirinden ayrılmasındadır.”⁶⁵

Buraya kadar İmam Mâtürîdî'nin âhiret hayatını ispata yönelik yaptığı açıklamalar hakkında genel çerçeveyi çizdikten sonra onun meselenin ispatı noktasında getirdiği delil ve izahları maddeler halinde ortaya koymak istiyoruz.

1- Mâtürîdî, Kur'an-ı Kerim'de “İnsan, kendini bir nutfeden (damla sudan) yarattığımızı görmedi mi? Bize apaçık düşman kesildi ve kendi yaratılışını unutup ‘Çürümüş kemikleri kim yaratacak’ dedi”⁶⁶ mealindeki âyetin tefsirinde âhiret hayatının varlığı ile alakalı önemli deliller zikreder. Mâtürîdî,

⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/445.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/197.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/114-15.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/86.

⁶⁶ Yâsîn 36/78.

öncelikle “çürümüş kemikleri kim yaratacak” diyen kimsenin kendisinin nasıl yaratıldığına ibretle bakıp düşünmediğini, şayet düşünmüş olsaydı Allah’ın onu tekrar yaramaya kâdir olduğunu bileceğini belirtir. O, insanı farklı merhalelerden geçirerek en güzel şekilde yaratan Allah’ın öldükten sonra onu tekrar yaratmasının aklen daha kolay olduğunu ifade eder. Âyette; “Onları ilk defa yaratan diriltecektir”⁶⁷denilmesini, söz konusu kimsenin nasıl yaratıldığını düşünmesi gerektiğine işaret kabul eden Mâtürîdî, bu âyetin âhirette hayatın sadece ruhen değil cesetlerinin de dirilmesiyle olacağına delâlet ettiğini açıklar.⁶⁸

Pezdevî ise bu konuda Hz. Peygamber’in nübüvvetinin Kur’an-ı Kerîm’in mucizeliği ile sabit olduğu gibi âhîret hayatının varlığının da Kur’an ile sabit olduğunu açıklar.⁶⁹ Ebu’l-Mu’in en-Nesefî, âhîret hayatının varlığı konusunda Mâtürîdî gibi asıl olmadan (lâ an asl) bir şeyi yaratmanın, var olan bir şeyi öldükten sonra yaratmaya göre daha zor olduğuna dikkat çeker. Nesefî, yoktan var etmek gibi daha zor bir şeye kâdir olan Allah’ın, insanı öldükten sonra yeniden yaratmaya daha çok kâdir olduğunu, her akıl sahibinin kabul ettiğine işaret ederek âhîret hayatının varlığının aklen mümkün olduğunu belirtir. Ayrıca “Sizin için yeşil ağaçtan ateşi çıkaran (Allah) onu tekrar diriltecektir”⁷⁰ mealindeki âyeti zikreden Nesefî, içinde büyük oranda su bulunan yeşil bir ağaçtan ateşi çıkarma gücü bulunan Allah Teâlâ’ya ölüyü tekrar diriltmenin zor olmayacağını ifade eder. Nesefî, aynı şekilde yeri ve gökleri yaratma kudretine sahip olan Allah’ın kemik ve toz haline gelmiş insanı yaratmaya kadir olduğunu, çünkü yeri ve gökleri yaratmanın insan aklına göre ölüyü dirilmekten daha zor olduğunu açıklar.⁷¹

2-İmam Mâtürîdî, insanların öldükten sonra diriltilip öbür âlemde yaşamaları konusunda; “Ey İnsanlar! Öldükten sonra dirilmekten şüphe ediyorsanız (şunu bilin ki) biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık”⁷² mealindeki âyet ile açıklanan durumu âhîret hayatının varlığı için önemli bir delil olarak görür. Mâtürîdî, Âdem Aleyhisselâm’ın topraktan, çocuklarının da nutfeden yaratıldığını bilen insanın öldükten (toprak olduktan) sonra tekrar yaratılmasını inkâr etmenin aklen bir izahının bulunmadığına işaret ederek şöyle der:

“Ölümden sonra dirilme hakkında nasıl şüpheye düşer ve onu inkâr edersiniz. Sonunda toprak veya suya dönüşecek olmanızdan başka dirilmeyi inkâr etmenizin bir sebebi yoktur. Halbuki siz ilk halinizde (yaratılmadan önce) toprak ve su idiniz. Bu durumda toprak haline gelince dirileceğinizi nasıl inkâr edersiniz? Aynı şekilde Allah Teâlâ’nın sizi nutfeden alaka haline, alakadan mudga (et parçasına) haline çevirdiğini bildiğiniz halde dirilmeyi nasıl inkâr edersiniz? Ulaşılmak istenen bir hedef olmaksızın bir merhaleden başka bir merhaleye geçmek olmaz. İnsanoğlunun filozof ve âlimleri toplanıp insanın topraktan veya nutfeden yaratılmasının sebebini öğrenmek isteseler buna güçleri yeterli gelmez ve bir iz bulamazlar. Sizin aklınıza göre bir şeyi tekrar yaratmak (iâde) ilk

⁶⁷ Yâsîn 36/79.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/214-5; 5/332.

⁶⁹ Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, 92.

⁷⁰ Yâsîn 36/79.

⁷¹ Nesefî, *Tebsiratü’l-edille*, 1/519-21.

⁷² Hac 22/5.

olarak yaratmaktan daha kolay değil mi? O halde ilk yaratmaya kâdir olan tekrar yaratmaya daha çok kâdirdir.”⁷³

Mâtürîdî'nin söz konusu açıklamalarına bir ağacın kuruyup yok olmasından sonra çekirdeğinden tekrar yeşermesi örnek verilebilir. Allah Teâlâ'nın yarattığı dünyada koyduğu esaslar istikametinde bir ağacın aslını ihtiva eden cüzünden yani çekirdeğinden bir ağacın yetişmesi mümkün oluyorsa, insanın cüzünden yani atomundan bir insanın tekrar yaratılması niçin mümkün olmasın? Hz. Peygamber (s.a.v.) hadislerinde Allah Teâlâ'nın gökten indirdiği bir nevi hayat suyuyla insanın hiç çürüyüp kaybolmayan ve acbü'z-zeneb diye isimlendirilen atomundan bir bitkinin yerden çıkışı gibi yeniden dirileceğini beyan etmişlerdir.⁷⁴ Buhârî ve Müslim'in rivayet ettikleri hadis-i şerifte; “Her âdemoğlu yok olur, ancak ‘acbü'z-zeneb’ müstesna”⁷⁵ buyurulmaktadır.

İslâm âlimleri, cevher-i ferd, eczâ-i asliyye (aslî cüzler), cüz-i lâ yetecezzâ lafızlarıyla ifade edilen ve insanın atomu veya tohumu konumunda olmakla hiçbir zaman çürüyüp yok olmayan cüzden tekrar yaratılan beden, ruh ile beraberliği neticesinde âhirette tekrar hayat kazanacağını ifade etmişlerdir.⁷⁶ Abdullatif Harpûtî, “Hikmet-i cedide ehlinin, mürekkep cisimlerin basitlerinden ve unsurlarından tereküp etmesi, ölüm ve yok oluşlarının da bunların dağılması ile olması ve unsurlarının mevcut ve baki kalması iddialarını teyit ve takviye eder” diyerek öldükten sonra dirilmenin cismen olacağını bugün daha iyi anlaşıldığına işaret eder. Harpûtî, acbü'z-zeneb ile alakalı hadis-i şerifi insanların cismen tekrar diriltilmesine delil getirerek kuyruk kemiği manasına gelen *acbü'z-zeneb*'in dirilmeye asıl teşkil edecek bir nüve olduğunu belirtir.⁷⁷

3-İmam Mâtürîdî'nin âhiretin varlığı konusunda getirdiği aklî delillerden bir diğeri, akıl ve irade gibi üstün vasıflara sahip insanoğlunun bir gaye olmadan yani başboş yaratılmasının akıl ve hikmet açısından geçersiz olmasıdır. Mâtürîdî, insanlar tarafından fazilet ve kötülük sahibi kimsenin birbirinden ayırt edilmesi ve herkese işlediğinin karşılığının verilmesi gerekli görülmekle insanın dünyada imtihan için yaşadığının kabul edildiğini belirtir. Ona göre dünya, ebedî olsaydı, işlenen amellerin karşılığını vermek mümkün olmazdı. Zira yapılan bir işin karşılığı ancak iş bitince verilir. Ayrıca dünya bâki olunca sürekli çalışmak dolayısıyla imtihan da ebedî olurdu, imtihanın ebedî olmasında ise bir hikmet yoktur.⁷⁸

4-İmam Mâtürîdî'nin ahiret hayatı konusunda getirdiği bir başka delil ise bu âlemde melek ve cin gibi başka varlıklar olmakla birlikte dünyadaki bütün nimetlerin sadece insanın istifadesine sunulmuş olmasıdır. Diğer varlıkların hayatlarını devam ettirmek için güneş ve ay gibi nimetlere ihtiyacının olmadığına dikkat çeken Mâtürîdî, insanoğluna yeryüzündeki bütün nimetlerin verilip şükür ile imtihan edilmemesinin ya da bazı emir ve yasaklarla mükellef tutulmamasının mümkün

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/86.

⁷⁴ Buhârî, “Tefsir”39,78; Müslim “Fiten”141; Ebû Dâvûd, “Sünnet”24; İbn Mâce, “Zühd”32.

⁷⁵ Buhârî, “Tefsir”39,78; Müslim “Fiten”141; Ebû Dâvûd, “Sünnet”24; İbn Mâce, “Zühd”32, Suyûtî, *Celâleddîn, Şerhu's-sudûr bi-şerh hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985), 316.

⁷⁶ Ebu Hâmid Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhira fi keşfi ulûmi'l-âhira*, (Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 117; Cürçânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Dârü't-Tıbâtü'l-Âmire, ts.) 1/272; Tefâtânî, Sa'deddîn, *Şerhu'l-Makâsîd*, nşr. Abdurrahman U'meyrâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 5/91.

⁷⁷ Abdullatif Harpûtî, *Tenkîhü'l-kelâm fi akâid-i ehli'l-İslâm* (Dersâadet: Necm-i İstikbal Matbaası,1330), 329.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/239.

olmadığını belirtir. Mâtürîdî, insan aklının dost ile düşmanın, iyilik yapan ile kötülük yapanın, şükreden ile nankörün tefrik edilmesini istediğini ifade ederek aklen ahiret hayatının gerekli olduğunu açıklar. Ayrıca dünya hayatında bazılarının darlık, bazılarının da bolluk içerisinde yaşadığını ve gerçek manada iyi ile kötü insanın tespit edilemediğini ifade eden Mâtürîdî, iyilik yapan ile kötülük yapanın tefrik edileceği ve herkesin yaptığının karşılığını alacağı ahiret hayatının gerekli olduğunu açıklar.⁷⁹

5-İyi olanı yapma, kötü olandan uzak durma gibi ahlâkî açıdan âhiret hayatının önemine dikkat çeken İmam Mâtürîdî, nefsin bitmek bilmeyen isteklerine karşı koyma ya da insana zor gelen şeylere sabretme hasletine sahip olma noktasında da âhiret hayatının varlığının gerekli olduğuna işaret eder. Bu konuda “*Cennet zorluklarla, cehennem ise nefsanî arzularla sarılmıştır*”⁸⁰ şeklindeki hadis-i şerifi hatırlatan Mâtürîdî, cennete zorluklara sabredip nefsanî zevklerden uzaklaşmakla girilebileceğini belirtir.⁸¹

Âlem ve insan üzerinde hiçbir tasarrufu bulunmayan Allah inancının “insanlara bir faydası ve zararı olmayan putları ilah kabul etme” inancından pek farkının olmadığı aşikârdır. Hatta müşriklerin ilgili putları ihtiyaçlarının görülmesi için Allah’a vesile kabul etmeleri dikkate alındığında deistlerin ulûhiyet anlayışı, müşriklerin inancından daha da geridir. Ayrıca Allah’ın varlığını ve ahlâkın gerekliliğini aklen kabul edip âhiret hayatına inanmayan bir kimsenin ahlâkî hareket etme ihtimali oldukça zayıftır. Zira o kimse hayatının sonunda yaptıklarının mükâfat veya ceza olarak karşılığını alacağına inanmamaktadır. Yaptığı iyiliklerin karşılığını ebedî hayatta fazlasıyla alacağına inanan kimsenin inancı, onu güzel ve iyi olan amelleri yapmaya teşvik edeceği gibi kötülük işlemekten de onu alıkoyacaktır. Bütün bunlarla birlikte âleme müdahale etmeyen, kendisine inananların kalplerine huzur bahşetmeyen ve dünyada yaptıklarının âhirette karşılığını vermeyen bir tanrı inancının ilâhî dinlerin esasını oluşturan ulûhiyet akidesinin yerini tutması ve sağladığı faydayı temin etmesi mümkün değildir. İlk başlarda Hıristiyanlığa bir eleştiri niteliğinde gelişen deizm,⁸² sonraları ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte deizmin akli ve müspet ilimleri esas alarak vahyi inkâr etmesi veya onu geri plana atması ateizmin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

İmam Mâtürîdî, peygamberliğin ispatıyla peygamberi gönderen Allah’ın varlığının ve âhiret hayatının da ispat edileceğini belirttiğinden onun nübüvveti ispat için getirdiği delillere, göz atmanın faydalı olduğunu düşünüyoruz.

3.2. Mâtürîdî’nin Nübüvveti İspat İçin Getirdiği Deliller

Mâtürîdî, duyularla müşahede edilen ve her biri Allah’ın ilmine ve hikmetine işaret eden olayların mahiyetini ve içyüzünü idrak etmeye filozofların akıllarının dahi yeterli gelmediğini ifade ederek insanlık için nübüvvet kanalıyla gelen bilginin gerekli olduğunu belirtir.⁸³ Kur’an’a inanmayanların ondan getirilen delilleri de kabul etmeyeceklerine dikkat çeken Mâtürîdî,

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 3/421-2.

⁸⁰ Müslim, “Cennet”, 1; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 21.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/48.

⁸² Erdem, “Deizm”, 9/110.

⁸³ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/341.

nübüvveti inkâr edenlerin görüşlerini aklın geçersiz kılmayı önemli görür.⁸⁴ Mâtürîdî, akli yeterli bularak ya da akıl ile çeliştiğini söyleyerek nübüvveti ve Kur'an'ı inkâr eden Berâhime'ye bir başka ifadeyle deistlere karşı yoğun eleştirilerde bulunur.⁸⁵ Zira önceki asırlarda görüldüğü üzere insanların batıl inançlardan kurtularak sadece bir yaratıcı Allah inancı etrafında birleşmeleri, peygamberin getirdiği dini kabul etmelerinden sonra mümkün olabilmıştır.

Mâtürîdî gibi Neseî de Allah'ı inkâr edenlerin nübüvveti inkâr ettiklerine dikkat çeker ve Allah'ın varlığını kabul edenlerin bir kısmının nübüvveti de kabul ettiklerini, bir kısmının ise nübüvveti inkâr edip bu konuda çok farklı sebepler ileri sürdüklerini açıklar. Nübüvveti kabul etmeyenlerin görüşleri hakkında Mâtürîdî'ye göre daha geniş açıklamalarda bulunan Neseî, ilk olarak Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmeyip nefsin arzularına uyan ve her şeyi mubah gören kişilerinden bahseder. Neseî, daha sonra güzel ve çirkini bilmede, sorumluluklarını anlamada akli yeterli bulan kimselerin nübüvveti olan ihtiyacı kabul etmediklerini belirtir. Peygamberin gönderilmesinde bir hikmet görmeyen Berâhime'nin yanı sıra başka grupların da değişik sebeplerle nübüvveti inkâr ettiklerine işaret eden Neseî, Mâtürîdî gibi bazı insanların mucize ile sihir ve göz boyama arasındaki farkı görememesini nübüvveti inkâr sebepleri arasında sayar.⁸⁶

İmam Mâtürîdî, peygamberliği kabul etmeyenleri; Allah'ı (Yaratıcıyı) inkâr edenler, Allah'ın varlığına inanmakla birlikte O'nun emir ve yasağını kabul etmeyenler ve bunu ikrar ettikleri halde aklın nübüvveti ihtiyacının olmadığını zannedenler şeklinde üç kısımda toplayarak onlara karşı aklî deliller ortaya koyar. Mâtürîdî, ayrıca nübüvveti inkâr edenlerin mucizeyi; kâhin, sihirbaz ve göz boyayıcıların yaptıkları şeyler gibi görmelerinden veya bu konuda gerekli gayret ve özeni göstermemelerinden kaynaklanmış olabileceğini söyler.⁸⁷

Mâtürîdî, duyuların anlama yeteneğinin dışında kalan alana dair bilgilere duyularla ulaşmanın imkânsız olduğu⁸⁸ gibi aklın da pek çok şeyi anlamakta noksan ve âciz kaldığına işaret ederek⁸⁹ bu konuların Allah tarafından bildirilmesi için nübüvvetin gerekli olduğunu belirtir. Mâtürîdî, din ve dünya işlerinde insanların yararına olan hususları anlama konusunda âlimlerin birbirinden üstün olmaları sebebiyle birinin yanında olan bilginin diğerinin yanında bulunmadığını söyler. Hal böyle olunca insanların yanında bulunmayan ancak Allah katında bulunan bilgininin varlığı inkâr edilemez olup bu bilgiye ulaşmanın yolu peygamberliktir. İlgili konularda kişinin ya kendi aklına ya da daha akıllı olduğunu düşündüğü bir başkasının aklına uymak şeklinde iki seçenektir birini tercih edeceğini söyleyen Mâtürîdî'ye göre ilk şık doğru olursa bütün akıl sahiplerini uzlaştırmak ve herkesin kendi aklına uygun olanın doğru olduğunu söylemesini kabul etmek zorunda kalınacaktır. Bu durum, her din mensubunun aklına uygun gördüğü şeyde isabet ettiğini kabul etmek olacağından muhaldir. Zira insanların görüşleri ve sözleri birbirini nakzeder niteliktedir. Daha akıllı olanın bilgisini tercih etmenin haklı olması durumunda ise söz konusu kişinin akli Allah tarafından gönderilen peygamberin mevkiinde olacağından bu durum onun şahsiyetini bize

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/396.

⁸⁵ Aslan, "İmâm Maturidî'nin Deist Eleştirilerine Karşı Nübüvvet Savunusu", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 40.

⁸⁶ Neseî, *Tebziratü'l-edille*, 1/443-6.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 177.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 146.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/13.

tanıtacak bir delili gerektirir. Mâtürîdî, bu durumda Allah'tan getirdiği haberlerin doğruluğu ve görüőünde isabet ettiği konusunda peygamberin getirdiği delil ile kendi aklına dayanarak doğruluğunu söyleyen kimsenin getirdiği delil arasında bir farkın olmadıđını⁹⁰ belirterek peygamberliği aklî gerekçelerle inkâr etmenin yersiz olduğunu açıklar.

Dünya hayatının düzenini sağlama konusunda aklın yetersizliğine dikkat çeken Pezdevî ise insanların akıllarıyla baş başa bırakılması durumunda kargaşanın ve başıboşluğun yaşanacağını belirtir. Nitekim akıl sahipleri, suçluya hangi cezanın ve ne miktarda verileceği konusunda büyük anlaşmazlıklara düşmüşlerdir.⁹¹ Neseфі ise ayrıca kâinatta bulunan maddelerin faydalı veya zararlı mı olduğu, şifa veya hastalık mı verdiği ya da neyin insanın maslahatına olduğu konusunda duyuların ve aklın yetersiz kaldığına dikkat çeker. Bu sebeple o, aynı akıl ve duyulara sahip olan insanlar arasında Allah'ın seçtiği insana verilen peygamberlik yoluyla eşya hakkında gerekli bilgilere ulaşılabileceğini belirtir. Neseфі yerdeki şeyler, gök ve yıldızlar hakkında sağlam duyuların ve aklın bilgisin kısıtlı olduğuna dikkat çekerek bunlarla ilgili bilgilere insanlık tarihi boyunca peygamberlerin verdiği haberlerle ulaşıldığını ifade eder.⁹²

Sonuç

Deizm, genel manada akıl ile anlaşılan ve âleme müdahale etmeyen bir ilâhın varlığına inanan ancak nübüvvet ve âhîret inancını inkâr eden bir anlayış olarak bilinmektedir. İslâmî ıstılahlar arasında deizme tam manasıyla karşılık gelecek bir terim olmamakla beraber Dehriyye, Berâhime, ilhad ve zındıklık gibi kelimelerinin deizm ve ateizmin manalarını içine alacak şekilde farklı inkâr anlayışları için kullanıldığı söylenebilir. Özellikle Aydınlanma dönemiyle birlikte Avrupa'da pozitif bilim çevrelerinde itibar gören deizmden Avrupa'nın düşünce ve kültürüyle teması olan bazı Osmanlı aydınlarının da etkilendiği görülmüştür.

İslâm dünyasında baştan itibaren deizm veya başka isimler adı altında âhîret hayatını ve nübüvveti inkâr anlayışına karşı sistemli eleştiriler yöneltilmiş, bu konuda naklî delillerin yanı sıra aklî deliller getirilerek gerekli açıklamalar yapılmıştır. Özellikle bazı âyetlerde âlemin varlığı ve düzeni konusunda insanların düşünmeye çağrılmasının deizmi reddetme bağlamında âhîret hayatı ve nübüvvetin gerekliliği için getirilen delillere esas teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Te'vîlâtü Ehli's-sünnet'te ilgili âyetlerin tefsirinde âhîret hayatının varlığına dair Kur'ân âyetlerinden hareket ederek güçlü aklî deliller orta koyan Mâtürîdî'nin Kur'an'a inanmayanların ondan getirilen delilleri de kabul etmeyeceklerine dikkat çekmesi, onun bu konuda tutarlı bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Öncelikle insanların âhîret hayatını inkâr etme sebeplerini inceleyen Mâtürîdî, insanların her şeyi kendi güçlerine göre mukayese ederek anlamaya çalışmasını âhîret hayatının inkârında önemli bir sebep olarak tespit etmiştir. Ona göre insanlar, ölüleri diriltmenin kendi güçlerinin üstünde olduğuna inandıklarından Allah'ın gücünün buna yetmeyeceğini düşünerek ahîret hayatını inkâr etmektedirler. Aynı şekilde Allah'ın mahlûkatı sadece yok etmek üzere yaratması abes olup yaratılanların yaptıklarının karşılığını

⁹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 182.

⁹¹ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 92.

⁹² Neseфі, *Tebşiratü'l-edille*, 1/473-4.

görmesi için âhiret hayatı gereklidir. Mâtürîdî'nin “Dünya, ebedî olsaydı, işlenen amellerin karşılığını vermek mümkün olmazdı” demesi ve insanların iyilik veya kötülük yapan herkese yaptığının karşılığının verilmesini gerekli gördüğüne atıfta bulunması âhiret hayatının gerekliliği konusunda ahlâkî delil olarak değerlendirilebilir.

İmam Mâtürîdî, nübüvvet ispat edilmesiyle âhiret hayatının varlığının da ispat edilmiş olacağını belirterek *Kitâbü't-Tevhîd*'de nübüvvetin ispatı için özel bir başlık açarak geniş açıklamalarda bulunmuştur. Mâtürîdî'nin bu konuda öncelikle duyularla müşahede edilen ve her biri Allah'ın ilmine ve hikmetine işaret eden olayların mahiyetini ve içyüzünü idrak etmeye filozofların akıllarının dahi yeterli gelmediğine dikkat çekerek insanlık için nübüvvet kanalıyla gelen bilginin gerekliliğini ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ahiret hayatının varlığını ispat noktasında insanlara verilen nimetlerin saymakla bitmeyeceği ve bu nimetlerden hesaba çekileceği, insanın boş yere yaratılmadığı gibi hususların ön plana çıkarıldığı görülmüştür. Mâtürîdî ayrıca Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinin ispat edilmesi durumunda nübüvvetin de ispat edilmiş olacağına dikkat çekmiş ve Kur'an-ı Kerîm'i bu hususta güçlü aklî mucize olarak görmüştür. O, belagat ve hikmet ehli olan kişilerin Kur'an-ı Kerîm'in benzerini yapmaktan aciz kalmalarını ve Kur'an'ın gelecekte verdiği haberlerin gerçekleşmesini nübüvvet, dolayısıyla da âhiret hayatı için güçlü bir delil kabul etmiştir. Son olarak Mâtürîdî'nin deizme eleştiri bağlamında nübüvvetin önemi ve âhiretin varlığını ispat için getirdiği delillerin günümüzde de deizme ciddi manada eleştiri niteliği taşıdığını belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Abdullah Cevdet. “Kılıçzâde Hakkı Bey Biraderimize Açık Cevap”. *İctihâd*. 1 Temmuz 1925.
- Abdurrahman Bedevî. *Min târihi'l-ihâd fi'l-İslâm*. Kahire: Sina li'n-Neşr, 1993.
- Adivar, Adnan. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1994.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Nüreddîn Alî b. Sultân el-Herevî. *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*. Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu Ankara: Ayraç Yayınları: 2008.
- Aslan, İbrahim. “İmâm Maturidî'nin Deist Eleştirilerine Karşı Nübüvvet Savunusu”. *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADEM)*, 12/2 (2014) ss. 33-54.
- Bolay, S. Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken, 1981.
- Bolay, S. Hayri, Aristo *Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980.
- Bozkurt, Mustafa-Kuyucu, Mehmet. “Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (Güz 2020) ss. 441-469.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'uş-şâhih*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400.
- Can, Mustafa. Marmara Üniversitesi Sosyal Enstitüsü. Doktora Tezi, İstanbul:1997.
- Celal Nuri. *Târih-i İstikbal*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru't-Tibâtü'l-Âmire, ts.
- Dorman, Emre. “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm Eleştirisi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'arif, 1424.
- Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9/109-111.
- Erit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Étienne Gilson. *Ateizmin Çıkmazı*. çev. Veysel Uysal. İstanbul: İFAV Yayınları: 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *ed-Dürretü'l-fâhira fî keşfi ulûmi'l-âhira*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Gümüšođlu, Hasan. *İnanç ve Jön Türk Temelinde Türk Modernizmi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları 2019.
- Gündoğar, Hamdi-Yürgüç, Muhammet Sait. "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı – Adıyaman Örneği-". *Kilis 7 Aralık İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/11 (2019/2) ss. 634-670.
- Harman, Vezir. "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/1 (2017) ss. 13-51.
- Harpûtî, Abdullatîf. *Tenkîhü'l-keâm fî akâid-i ehli'l-İslâm*. Dersââdet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed. F. Abdülbâkî, 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1954.
- İbrahim Şinâsi. *Divân-ı Şinâsi*. Kostantınıyye: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1303.
- İbrahim Şinâsi. *Müntehabât-ı Eş'ar*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1289.
- İmâm-ı Âzam. *el-Vasiyye*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- İpek, Mikail. "Deizm, Berâhime ve Şirk Üçgeninde: Nübüvvet". *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6/1 (2022), ss.35-45.
- İsfahânî, Râğîb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 3. Basım 2009.
- Kalmahan Erjan. *İmam-ı Maturidi'de Peygamberlik*. Ankara Üniversitesi Sosyal Enstitüsü, İslam Temel Bilimleri Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2003.
- Kardaş, Meryem. "Deizm ve Kelam Açısından Tanrı Tasavvurları Bağlamına Nübüvvetin İmkânı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022). ss. 551-571.
- Korlaelçi, Murtaza. "Deizm-Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları". *Felsefe Dünyası Dergisi* 68 (Kış 2018) ss. 5-23.
- Kurtuluş, Cengiz- Küçükural, Önder-Gür, Hande. *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Fethullah Huleyf. İskenderiye: y.y. ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. nşr. Fatıma Yusuf el-Hıyamî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şâhîh*. 8 Cilt. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1329.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî. *Tebşiratu'l-edille fî usûli'd-dîn*. nşr. Claude Salâme. 2 Cilt. Dimaşk: y.y. 1993.
- Oral, Osman. "Nübüvvet Bağlamında Mâtürîdî'nin Deizm Eleştirisi". *Sosyal Bilimler Dergisi*. 6/43 (Aralık 2019). ss. 200-222.
- Outram, Dorinda *Aydınlanma*. çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan. Ankara: Dost Kitapevi, 2007.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. nşr. H.P. Lins. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sırrî-ı Giridî. *Şerh-i Akâid Tercemesi*. Rusçuk: Tuna Vilayet-i Celîlesi Matbaası, 1292.
- Suyûtî, Celâleddîn. *Şerhu's-sudûr bi-şerh hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1985.
- Tabak, Abdurrahim. *İmam-ı Maturidi'de Nübüvvet Anlayışı*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Adana: 2006.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-Makâsid*. nşr. Abdurrahman U meyrâ. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, ts.
- Tevfik Fikret. *Hâluk'un Defteri*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1327.

Thomas Paine. *Akil Çağı*. ev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Thomas Paine. *The Age Of Reason*. London: y.y. 1796.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Sevre. “*el-Câmi’u’ş-şahîh*”. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Mebânî, Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî,1978.

Topaloğlu, Aydın. “Teizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Tural, Secaattin. *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

“Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu”. Van Yüziüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 12-14 Mayıs 2017, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. ev. Lütfi Ay. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1995.